

Επαναξιολόγηση των Μ.Μ.Ε. για τη ζωή της σύγχρονης οικογένειας

Μπετίνα Ντάβου*

Περίληψη

Σύμφωνα με τον κλασικό διαχωρισμό του McLuhan, η χρήση ενός μέσου μπορεί να είναι ψυχρή ή θερμή, ανεξάρτητα από τη θερμοκρασία του ίδιου του μέσου. Στο άρθρο προτείνονται δροσεροί τρόποι χρήσης των μέσων, δηλαδή τρόποι δημιουργικοί που βασίζονται στη συγκροτημένη εμπειρία και υποστηρίζεται ότι η κυριαρχία των μέσων δεν θα περιοριστεί αν ο κάθε πολίτης ξεχωριστά δεν αναλάβει την ευθύνη να δράσει αυτόνομα, όπως ήδη γίνεται σε άλλες χώρες, όπου τα σχετικά προγράμματα δράσης παίρνουν τη μορφή κινημάτων αντίστασης.

«...η πολιτισμική στρατηγική που απεγνωσμένα χρειάζεται είναι το χιούμορ και το παιχνίδι. Είναι το παιχνίδι, που δροσίζει (cools off) τις θερμές καταστάσεις της πραγματικής ζωής με το να τις μιμείται».

του Marshall McLuhan, 1964, σελ. 43

1. Εισαγωγή

Στο κλασικό βιβλίο του «Understanding Media», ο McLuhan (1964) διαχωρίζει τα μέσα σε «θερμά» και «ψυχρά», ανάλογα με το αν (α) απευθύνονται σε μία κυρίως ή περισσότερες αισθήσεις, (β) εξειδικεύουν (μέσω της συστηματικής όξυνσης μιας αίσθησης) ή διευρύνουν (μέσω του συντονισμού πολλών αισθήσεων) την αν-

* Επίκουρος καθηγήτρια ψυχολογίας στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

θρώπινη εμπειρία, (γ) εκπέμπουν πληροφορίες υψηλής ή χαμηλής ευκρίνειας (definition) και, (δ) απαιτούν μικρή ή μεγάλη συμμετοχή και συμπλήρωση από πλευράς του κοινού. Θερμό μέσο θεωρείται αυτό που προσφέρει υψηλής ευκρίνειας πληροφορίες, εξειδικεύει στη χρήση μιας κυρίως αίσθησης, απαιτεί μικρή συμμετοχή του κοινού, άρα παράγει έναν παθητικό χρήστη και ως επακόλουθο, νεκρώνει το αντίστοιχο φυσικό όργανο που αντικαθιστά και γεννά την εξειδίκευση και το θρυμματισμό (fragmentation) της εμπειρίας στη ζωή και την ψυχαγωγία. Το ραδιόφωνο π.χ. είναι ένα θερμό μέσο που απαιτεί τη συγκέντρωση του ακροατή στις λεπτομέρειες των ακουστικών πληροφοριών που εκπέμπονται, οξύνοντας έτσι μια μόνον αίσθηση, την ακοή. Ο χρήστης εξειδικεύεται στην άσκηση της ακοής, ενώ οι υπόλοιπες αισθήσεις αδρανοποιούνται ως μη αξιοποιήσιμες. Οι υψηλής ευκρίνειας ακουστικές πληροφορίες που εκπέμπονται από το ραδιόφωνο «παραλαμβάνονται» από ένα συγκεντρωμένο (προσεκτικό) χρήστη που δεν έχει τη δυνατότητα εκείνη τη στιγμή να συμβάλει στην ερμηνεία τους μέσω άλλων αισθήσεων ούτε να τις αξιοποιήσει δημιουργικά (π.χ. χρησιμοποιώντας τη φαντασία του), γιατί αυτό θα αποσπούσε την προσοχή του από τις πληροφορίες που ακολούθουν. Ως τεχνητό μέσο που φέρνει την είδηση, το ραδιόφωνο αντικαθιστά και νεκρώνει τα φυσικά όργανα μέσω των οποίων οι «ειδήσεις» γίνονταν αντιληπτές. Για να μάθει, παραδείγματος χάριν, τον καιρό, δεν χρειάζεται πια ο άνθρωπος να ανοίξει την εξώπορτά του και να νιώσει σε ολόκληρο το σώμα του την κακοκαιρία. Μπορεί να ακούσει γι' αυτήν από το ραδιόφωνο. Ως ανιχνευτής μιας είδησης που αφορά τον καιρό, το σώμα (που θα βίωνε την κακοκαιρία με όλες τις αισθήσεις) είναι πλέον άχρηστο και μπορεί να αντικατασταθεί από ένα τεχνητό μέσο που θα «εξουδετερώσει» για λογαριασμό μας τις αισθητηριακές επιδράσεις ενός βιώματος και θα μας στείλει την είδηση μέσω μιας μόνο αίσθησης και με «ανώδυνο» τρόπο.

Αντίθετα με ένα θερμό μέσο, το ψυχρό παρέχει λίγες, χαμηλής ευκρίνειας πληροφορίες, που χρειάζεται να συμπληρωθούν από έναν ενεργητικό χρήστη, ο οποίος πρέπει να συντονίζει περισσότερες από μια αισθήσεις για να συγκροτήσει την εμπειρία του, χρησιμοποιεί δηλαδή, τα φυσικά μέσα που διαθέτει για να συμπληρώσει τις ελλείψεις των τεχνολογικών, παραμένοντας δραστήριος και δημιουργικός. Η τηλεόραση ως ψυχρό μέσο απαιτεί ένα χαλαρό, ψύχραιμο (cool) χρήστη, ο οποίος αφήνεται στην εμπειρία με τρόπο πιο συγκροτημένο, αφού η τηλεθέαση απαιτεί

το συνδυασμό παραπάνω της μιας αισθήσεων. Ο τηλεθεατής συμπληρώνει αυτά που ακούει με αυτά που βλέπει (και αντίστροφα) κι έχει τη δυνατότητα να εντοπίσει αντιφάσεις, ελλείψεις ή κενά στις πληροφορίες που αντιλαμβάνεται μέσω μίας αίσθησης (π.χ. της όρασης) αξιοποιώντας ταυτόχρονα μια άλλη αίσθηση (π.χ. την ακοή). Έτσι, ο χρήστης συμμετέχει πιο ενεργά στο προς επεξεργασία υλικό που προσφέρει το μέσο.

Αν και η έμφαση του McLuhan σ' αυτό το βιβλίο αφορά τη φύση του μέσου, δηλαδή τη θερμοκρασία του, βάσει της δομής του και του περιεχομένου των πληροφοριών που εκπέμπει, και όχι τόσο τη χρήση που του γίνεται, η έκφραση της ελπίδας του στην ανάπτυξη της ανθρώπινης αυτονομίας που θα εξομαλύνει τις συγκρούσεις που γεννά η τεχνολογία (McLuhan, *όπ. παρ.*, σελ. 59), καθώς και οι έμμεσες παραπομπές του σε θερμές ή ψυχρές χρήσεις των μέσων και στην αλλαγή της επίδρασής τους αναλόγως προς τη «θερμοκρασία» (ψυχρή ή θερμή) της κουλτούρας εντός της οποίας χρησιμοποιούνται (*όπ. παρ.*, σελ. 43), υπονοούν εμμέσως πλην σαφώς, πως πέρα από τη δομή και το περιεχόμενο, σημαντικό παράγοντας καθορισμού της «θερμοκρασίας» ενός μέσου, είναι η χρήση που του γίνεται.

Το κείμενο αυτό ξεκινά με την παραδοχή ότι τα μέσα ως κοινωνικο-ιστορικά φαινόμενα υπάρχουν μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύστημα, καθορίζονται από αυτό και αναπόφευκτα το αντικατοπτρίζουν, αναπαράγοντας και διαιωνίζοντας μια υφιστάμενη τάξη πραγμάτων (Σεραφετινίδου, 1990). Η χρήση των μέσων από το σύγχρονο άνθρωπο πραγματοποιείται εντός πλαισίου και επηρεάζεται από μια σειρά από κοινωνικο-πολιτικούς παράγοντες που αλληλεπιδρούν. Θα ήταν συνεπώς ουτοπικό, να ισχυρισθεί κανείς ότι ο σημερινός άνθρωπος είναι εντελώς ελεύθερος να καθορίζει και να προσδιορίζει τη συμμετοχή των μέσων στη ζωή του και τον τρόπο που τα χρησιμοποιεί. Ωστόσο, όπως παρατηρεί και ο Τσαρδάκης (1998, σελ. 76), «...δεν μπορούμε συνεχώς να εξορκίζουμε τα ΜΜΕ και να τα θεωρούμε υπεύθυνα για όλα τα κακά που συμβαίνουν στον κόσμο...». Έτσι παραβλέπουμε «...την υποκειμενική παρέμβαση του ανθρώπου στα πράγματα και τη δυνατότητά του να διαμορφώνει το περιβάλλον...». Μέσα στα πλαίσια της οποίας αυτονομίας έχει ακόμα απομείνει στο σύγχρονο δυτικό άνθρωπο, η ανάλυση των δυνατοτήτων που εξακολουθεί να διαθέτει ως προς το πώς χρησιμοποιεί τα μέσα. Μπορεί να χρησιμεύσει για να μας υπενθυμίσει ότι η χρήση που κάνουμε στα μέσα μπορεί απευθείας να αποδυναμώσει ή να ενδυναμώσει τις

επιδράσεις τους. Θα αναπτύξουμε αυτό το επιχείρημα παίρνοντας ως δεδομένο το σημερινό περιεχόμενο των μέσων. Δεν θα προτείνουμε δηλαδή την αλλαγή των μέσων, αλλά την αλλαγή της θέσης τους στη ζωή μας και της καθημερινής χρήσης που τους κάνουμε μέσα στη βασική κοινωνική μονάδα στην οποία υπάρχουμε, την οικογένεια.

Παρά το γεγονός ότι η δομή και οι λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας εξασθενούν συνεχώς, τα παιδιά εξακολουθούν να γεννιούνται από μια μητέρα και να υπάρχουν μέσα σε μια οικογένεια (ανεξαρτήτως της σύνθεσής της). Επειδή οι σημαντικότεροι παράγοντες που καθορίζουν την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά, θεμελιώνονται στις πρώιμες σχέσεις, το κείμενο αυτό επικεντρώνεται στη δυνατότητα που έχει η σύγχρονη οικογένεια να αναπτύξει μια επιλεκτική χρήση των μέσων παρεμβαίνοντας έτσι στη ρύθμιση της «θερμοκρασίας» τους και συνεπώς, στην επίδρασή τους. Παραφράζοντας την αδιαμφισβήτητη διατύπωση της Μελίνας Σεραφετινίδου (όπ. παρ., σελ. 85) ότι «...τα ΜΜΕ δέχονται τον κόσμο όπως είναι, και μετά τον κάνουν περισσότερο έτσι», το παρόν κείμενο επιχειρεί να επισημάνει ότι τόσο το κοινό, όσο και οι ερευνητές των μέσων, δέχονται τα μέσα όπως είναι (με τις συγκεκριμένες «θερμοκρασίες» και επιδράσεις τους) και μετά τα κάνουν περισσότερο έτσι. Με στόχο να επισημάνουμε τα ευάλωτα σημεία στο λόγο περί «κυριαρχίας» των μέσων, ξεκινάμε με μερικά μεθοδολογικά σχόλια που αφορούν τον ερευνητικό λόγο, και συνεχίζουμε σχολιάζοντας τον καθημερινό λόγο για την επίδραση των μέσων στη ζωή της σύγχρονης οικογένειας.

2. Η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων και οι κατευθύνσεις της συνάφειας

Εδώ και πολλές δεκαετίες έχει ακουστεί πολύ ο λόγος (και πολύ λιγότερο ο αντίλογος) και έχουν γίνει πολλές έρευνες και πολλές διαπιστώσεις για τις επιδράσεις των μέσων και ιδιαίτερα της τηλεόρασης. Αυτός ο λόγος, ιδιαίτερα στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια, επικεντρώνεται στις αρνητικές επιδράσεις. Ωστόσο, αν κανείς ανατρέξει σε αυτές τις έρευνες συστηματικά, θα παρατηρήσει ότι παρά τις πολλές επί μέρους ενδείξεις, δεν υπάρχουν σαφείς απαντήσεις. Οι απαντήσεις εξαρτώνται πάντοτε από τη φύση του ερωτήματος που θέτουμε σχετικά με τα μέσα και την οικογένεια,

από τον τρόπο με τον οποίο το θέτουμε, αλλά κυρίως από το ποιές άλλες παράμετροι (κοινωνικές, ενδο-οικογενειακές, ψυχολογικές) «διαμεσολαβούν» κάθε φορά στη σχέση οικογένειας-ΜΜΕ (Ashbach, 1994· Singer and Singer, 1988· Van Evra, 1990).

Η κυρίαρχη τάση, όχι μόνον στο ευρύ κοινό, αλλά και στην ερευνητική κοινότητα, είναι να αποδίδεται στα μέσα και κυρίως στην τηλεόραση, η ευθύνη για όλα τα δεινά της σημερινής κοινωνίας, από την πτώση της σχολικής επίδοσης των παιδιών έως την πτώση των ηθικών αξιών και την αύξηση της εγκληματικότητας κ.λπ. Σε πρόσφατη πληθυσμιακή έρευνα παρατηρήθηκε ότι τα παιδιά που περνούν πολλές ώρες στην τηλεόραση έχουν κακή σχολική επίδοση, προβλήματα συμπεριφοράς, μιμούνται και γίνονται αφορμή ατυχημάτων, έχουν φτωχό λεξιλόγιο (ή και δυσλεξία), είναι ανυπάκουα, έχουν επιθετική διάθεση και συμπεριφορά, αυξημένο άγχος (κυρίως τα αγόρια) και φαντασιώσεις (κυρίως τα κορίτσια), ενώ όσα παιδιά άρχισαν την τηλεθέαση από μικρή ηλικία ήταν παχύσαρκα. Η έρευνα αυτή είχε στόχο «...τη μελέτη των τηλεοπτικών συνηθειών και τις επιδράσεις αυτών των συνηθειών στα παιδιά...» (Αναστασέα-Βλάχου, 1997). Από ερωτηματολόγιο που δόθηκε στους γονείς και τα παιδιά, εξήχθησαν οι παραπάνω συνάψεις μεταξύ ψυχολογικών και μαθησιακών μεταβλητών και συμπεριφοράς τηλεθέασης, που ωστόσο, καθόδου δε δηλώνουν κατεύθυνση.

Για να δώσουμε ένα παράδειγμα: Το ότι η συνάφεια μεταξύ ανυπακοής και τηλεθέασης βρέθηκε στατιστικώς σημαντική, υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιας σχέσης μεταξύ των δύο μεταβλητών, αλλά οπωσδήποτε όχι την ύπαρξη αιτιότητας. Ο τρόπος που ερμηνεύονται τα ευρήματα, υπονοεί πως αν μειώσουμε τις ώρες τηλεθέασης, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να ελέγξουμε την ανυπακοή, ενώ η πραγματικότητα είναι εξίσου πιθανό να είναι εντελώς αντίστροφη. Να πρέπει να ελέγξουμε την ανυπακοή, για να καταφέρουμε έπειτα να ελέγξουμε τις ώρες τηλεθέασης. Η ανυπακοή από την πλευρά της εκφράζει βαθύτερες αδυναμίες στις σχέσεις γονιού-παιδιού, που αν δεν αντιμετωπισθούν στη ρίζα τους, άλλα προβλήματα θα προκύψουν ως παρενέργειες, ακόμη κι αν η τηλεθέαση ελεγχθεί... Η ανυπακοή έχει τη ρίζα της στο πόσο ένα παιδί έχει το ίδιο «ακουστεί» και «εισακουστεί», στο κατά πόσο ο γονιός έχει καταφέρει να επικοινωνήσει μαζί του και να το πείσει για μια σειρά από καταστάσεις της καθημερινής ζωής. Το να υπονοούμε πως η ανυπακοή οφείλεται στην τηλεθέαση, απλουστεύει επικίνδυνα το ζήτημα των πραγματικών αιτιών του προβλήματος.

Οι ερμηνείες των αποτελεσμάτων απαιτούν ακόμη μεγαλύτερη προσοχή, όταν η αυξημένη τηλεθέαση υπονοείται ως παράγων αιτιολογικός οργανωμένων συνδρόμων που θεωρούνται διαταραχές της ανάπτυξης, όπως η δυσλεξία. Γιατί σε αυτή την περίπτωση αγνοούνται καθοριστικοί της δυσλεξίας παράγοντες, όπως οι γενετικές καταβολές, η γνωστική ωρίμανση και πολλές νευρολογικές παράμετροι που σχετίζονται με τη δυσλεξία (Naidoo, 1972· Πρόποδας, 1981), για να αποδοθεί η συγκεκριμένη κατάσταση στην υπερβολική τηλεθέαση. Πέρα από τους κινδύνους που ελλοχεύουν σε κάθε υπεραπλούστευση, αναρωτιέται κανείς πώς έχει προκύψει η μακρά λίστα επιφανών ανθρώπων, όπως ο Albert Einstein, ο Leonardo da Vinci, ο Hans Christian Andersen, ο Rodin και άλλοι που έζησαν σε εποχές χωρίς τηλεόραση και αναδρομικά (σύμφωνα με τη σύγχρονη τεχνογνωσία) θεωρήθηκαν ότι παρουσίαζαν δυσλεκτικά συμπτώματα (Hornsby, 1984)...!

Η συγκεκριμένη έρευνα σχολιάζεται ενδεικτικά, όχι για να αμφισβητηθούν τα δεδομένα που προέκυψαν από έγκυρες ενδεχομένως και αξιόπιστες ερευνητικές μεθόδους και από ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα (N = 5000) του ελληνικού πληθυσμού, αλλά για να προσεχθεί η ερμηνεία που αποδίδεται στα αποτελέσματα. Στόχος μας είναι να υπενθυμίσουμε δύο βασικές μεθοδολογικές αρχές που επιδρούν στην εγκυρότητα όχι των ίδιων των αποτελεσμάτων, αλλά των ερμηνειών που τους αποδίδονται: (α) ότι οι σχέσεις συνάφειας δε συνεπάγονται την αιτιότητα και (β) ότι για να ανιχνεύσουμε αιτιολογία θα πρέπει όλοι οι άλλοι παράγοντες που δρουν κατά τη διάρκεια των μετρήσεών μας, να διατηρούνται σταθεροί. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, για να θεωρηθεί η τηλεθέαση, πηγή των συγκεκριμένων «διαταραχών» ή έστω παράγων που τις διαιωνίζει, θα έπρεπε να έχουν διατηρηθεί σταθεροί άλλοι παράγοντες που θα μπορούσαν επίσης να σχετίζονται ή να αλληλεπιδρούν, όπως η γνωστική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών κατά το χρόνο της αξιολόγησης, οι σχέσεις μέσα στην οικογένεια, η δομή της, το κοινωνικο-οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο των γονέων κ.λπ.

Χρειάζεται, συνεπώς, μεγάλη προσοχή στα συμπεράσματα που εξάγονται από την ανασκόπηση των ερευνητικών δεδομένων. Αντίστοιχα μεθοδολογικά σφάλματα χαρακτηρίζουν όχι μόνον την ελληνική αλλά και τη διεθνή βιβλιογραφία, τη σχετική με την επίδραση της τηλεόρασης στα παιδιά και την οικογένεια (Alexander, 1994· MacBeth, 1996). Οι πιθανές κοινωνικές και ψυχολογικές προεκτάσεις αυτών των σφαλμάτων είναι πολύ σοβαρότερες από

τις όποιες επιπτώσεις τους στην εγκυρότητα και την αξιοπιστία των επιστημόνων. Σταθεροποιούν μια τάση να αποδίδεται στα μέσα μια ισχύς που δεν τους αξίζει και που αποπροσανατολίζει από ατομικές και κοινωνικές ευθύνες, καλλιεργώντας μια αίσθηση αβοηθησίας (helplessness)¹ του ανθρώπου μπροστά σε παντοδύναμο ΜΜΕ. Κάθε λόγος για «επίδραση» των ΜΜΕ στην οικογένεια κινδυνεύει να είναι παραπλανητικός, όταν υπονοεί μια μονόδρομη κατεύθυνση σε μια σχέση που είναι, ωστόσο, αμφίδρομη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα ΜΜΕ επηρεάζουν με διάφορους τρόπους τη σύγχρονη οικογένεια (όπως εξάλλου την επηρεάζει κάθε τεχνολογική εξέλιξη), αλλά και η οικογένεια από την πλευρά της, διαθέτει ακόμη αντιστάσεις τις οποίες μπορεί να αξιοποιήσει για να επηρεάσει τα ΜΜΕ, αρκεί να τις εντοπίσει. Μπορεί μάλιστα να έχει ένα θεωρητικά μεγαλύτερο μέγεθος επίδρασης, γιατί η οικογένεια μπορεί εν δυνάμει να «εξαφανίσει» ολοσχερώς ένα μέσο από την «υποκειμενική» της πραγματικότητα μέσα στο σπιτικό, αγνοώντας την ύπαρξή του ή στην περίπτωση της τηλεόρασης, κλείνοντάς το. Ως προεκτάσεις του φυσικού μας εαυτού, τα μέσα αποκτούν τη δύναμη που εμείς τους αποδίδουμε, μέσω του τρόπου που τα χρησιμοποιούμε για να υποκαταστήσουμε λειτουργίες των φυσικών μας μέσων. Τουλάχιστον στην περίπτωση της τηλεόρασης, του μέσου που θεωρείται ως το πιο ισχυρό, υπάρχον τρόποι να παρέμβει κανείς (Παπαθανασόπουλος, 1997, σελ. 395), έτσι ώστε να επανατοποθετήσει την ισχύ της, στις διαστάσεις που της αρμόζουν.

3. Τα ΜΜΕ και η οικογένεια ως κινούμενοι στόχοι

Πριν προχωρήσει κανείς στη διεξαγωγή έρευνας ή τη συγκρότηση και ερμηνεία ερευνητικών αποτελεσμάτων, οφείλει να ορίσει τις μεταβλητές του. Στις περισσότερες σχετικές έρευνες, τα ΜΜΕ ταυτίζονται συνήθως με την τηλεόραση ή στην καλύτερη περίπτωση, ο ερευνητής αρκείται να αναγνωρίσει στην αρχή του άρθρου την πληθώρα και την ποικιλία των μέσων, για να επικεντρωθεί έπειτα στην τηλεόραση, ως το μέσο που κυριαρχεί. Ωστόσο, ο λειτουργικός ορισμός (operational definition) που μπορεί, για τους στόχους μιας έρευνας, να αποδοθεί στην τηλεόραση, παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα. Το συγκεκριμένο μέσο δεν είναι ποτέ

το ίδιο. Αντίθετα, είναι ένα μέσο που αλλάζει διαρκώς, με ρυθμούς με τους οποίους οι «επιστημονικές» μας μελέτες δύσκολα συντονίζονται. Ενόσω αναλύονται οι «επιπτώσεις» της παραδοσιακής τηλεόρασης, η τεχνολογική εξέλιξη και τα νέα συστήματα παραγωγής και διανομής, εισάγουν καλωδιακά και δορυφορικά προγράμματα που τροποποιούν τις επιλεκτικές δυνατότητες του θεατή, καθώς του προσφέρουν μια ευρύτατη ποικιλία εξειδικευμένων σταθμών (αθλητικών, παιδικών, ειδησεογραφικών, εκπαιδευτικών κ.λπ.). Οι βιντεοταινίες πουλιούνται στα πολυκαταστήματα και τα περισσότερα σπιτικά έχουν συσκευή βίντεο. Τα τηλεχειριστήρια γίνονται σταθερό εξάρτημα που συνοδεύει τις συσκευές και ο θεατής μπορεί να παρεμβαίνει αμέσως στο ρυθμό και την κατεύθυνση της βιντεοταινίας ή να αλλάζει σταθμούς. Η τεχνολογία των υπολογιστών φέρνει παιχνίδια, βιντεοπαιχνίδια, και αλληλεπιδραστικές (interactive) δραστηριότητες με εικόνες και ήχους. Κάθε μια από αυτές τις εξελίξεις μπορεί να ερευνηθεί ξεχωριστά, τόσο από κοινωνικής όσο και από ψυχολογικής πλευράς.

Μπορεί π.χ. να ερευνηθεί η ψυχο-κοινωνική σημασία μιας πιθανής γενίκευσης και μετάθεσης της δυνατότητας του zapping στις διαπροσωπικές σχέσεις. Ένα πιθανό ερευνητικό ερώτημα θα μπορούσε να είναι το εξής: είναι άραγε πιθανό οι νέες δυνατότητες που προσφέρει το zapping, να μετατρέψουν σταδιακά την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις διαπροσωπικές σχέσεις όπως, σύμφωνα με τον McLuhan (όπ. παρ., σελ. 54), άλλα μέσα τις μετέτρεψαν στα πλαίσια της επιδίωξης μιας ομοιοστατικής ισορροπίας του συστήματος, «νεκρώνοντας» τη δυνατότά μας να διαπραγματευόμαστε δυσάρεστες καταστάσεις και αντικαθιστώντας την υπομονή και τη διαπραγμάτευση του δυσάρεστου αντικειμένου Α, με την άμεση ακύρωσή (εξαφάνισή) του και την στροφή σε ένα άλλο αντικείμενο Β (που τυχαία βρέθηκε να είναι διαθέσιμο στο συγκεκριμένο χωρο-χρονικό πεδίο) (Christakis, 1994); Τι μπορεί να σημαίνει η δυνατότητα να στρέφεται κανείς σε άλλο αντικείμενο αμέσως μόλις αυτό με το οποίο συναλλάσσεται τον δυσαρεστεί (Perse, 1998); Στο Ισραήλ, που υπήρχε μόνον ένας τηλεοπτικός σταθμός από το 1968, όταν το 1990 εισήχθη η καλωδιακή τηλεόραση, παράλληλα με μια αίσθηση ελευθερίας επιλογής, οι τηλεθεατές αισθάνθηκαν σύγχυση μπροστά στις τόσες πιθανές επιλογές που τους παρουσιάστηκαν, και οι ερευνητές μίλησαν για πολιτισμικό σοκ, από την ξαφνική έκθεση σε πολλαπλές πληροφορίες και τη συνακόλουθη αλλαγή της συμπεριφοράς τηλεθέασης που παρατηρήθηκε στο κοινό (Weimann, 1995). Πολλές διαστά-

σεις της σχέσης του ανθρώπου με ένα μέσο μπορούν να ερευνηθούν, αλλά έως ότου οργανωθεί και διεξαχθεί η ερευνητική μελέτη, έως ότου γραφεί η ερευνητική έκθεση και δημοσιευθεί (διαδικασίες που, συνολικά, σπανίως διαρκούν λιγότερο από δύο χρόνια), το μέσο έχει αλλάξει.

Όλες αυτές οι αλλαγές δημιουργούν άμεσες ψυχολογικές και κοινωνικές μεταβολές, έτσι ώστε τα ερευνητικά ευρήματα που προέκυψαν πριν μια μόλις δεκαετία, να μην αντιπροσωπεύουν μια «παρούσα» κατάσταση, χάνοντας έτσι οποιαδήποτε δυνατότητα εφαρμογής τους. Το να βασιστεί π.χ. ένας ερευνητής της χρήσης της τηλεόρασης στα σπιτικά, στα ευρήματα μιας έρευνας του '90, μπορεί να είναι ήδη παρωχημένο. Μέσα σ' αυτό τον ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο δεν είναι μόνον η τεχνολογία που αλλάζει. Αλλάζουν επίσης η πολιτική, η κατανομή των προγραμμάτων μέσω της μετατόπισης της έμφασης σε διαφορετικά είδη (π.χ. εκπαιδευτικά vs. διαφημιστικά), αλλά και η δομή και ο ορισμός της οικογένειας μεταβάλλονται συνεχώς (Μουσούρου, 1994). Έτσι, κάθε συζήτηση για τα ΜΜΕ και την οικογένεια, πρέπει να τοποθετείται σε μια συνεχώς μεταβαλλόμενη βάση, λαμβάνοντας υπόψη ότι τόσο τα ΜΜΕ όσο και η δομή και οι λειτουργίες της οικογένειας είναι «κινούμενοι στόχοι» και βασίζονται σε μορφές επικοινωνίας που από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κι ύστερα, μεταβάλλονται συνεχώς και έτσι θα συνεχίσουν (Huston, Zillman and Bryant, 1994). Το μόνο που παραμένει ίσως σταθερό, είναι η δυνατότητα του ανθρώπου να αντιστέκεται².

4. Τα ΜΜΕ ως ο αποδιοπομπαίος τράγος

Η μεγάλη πλειοψηφία των ερευνών διεθνώς, ταυτίζει τα ΜΜΕ με την τηλεόραση και παρά τις μεμονωμένες ενστάσεις, ο απόηχος είναι επικριτικός. Η τηλεόραση κατηγορείται για μια σειρά από προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου, που υπό το πρίσμα μιας πιο ψυχραιμής (ή πιο «ψυχρής»)³ ανάλυσης φαίνονται στη βάση τους κοινωνικά. Η τηλεόραση κατηγορείται ότι κατασκευάζει και πουλά «...όνειρα στα οποία δίνεται επίχρυσμα ρεαλισμού μέσω του οποίου η φαντασίωση μεταμφιέζεται σε πραγματικότητα». Αυτό «...καθιστά δυνατή τη φυγή από την πραγματικότητα και πειστική την αυταπάτη μιας άλλης ζωής» (Σεραφετινίδου, όπ. παρ., σελ. 79)⁴, έτσι ώστε οι καταναλωτές της να στρέφονται σ' αυτή,

αναζητώντας λύσεις στα κοινωνικά και ψυχολογικά τους προβλήματα, λύσεις που όμως κινούνται στο επίπεδο της μαγείας, του ονείρου και της φαντασίωσης.

Η φυγή, ωστόσο, από την πραγματικότητα, είναι χαρακτηριστικό σύμψυτο του κάθε μέσου, που ως προέκταση του φυσικού εαυτού, γεννά την αυταπάτη πως ό,τι τεχνητά δημιουργεί είναι δημιούργημα του φυσικού μας εαυτού. Ένα χαλασμένο αυτοκίνητο «μας κόβει τα πόδια», γιατί μας επαναφέρει από την αυταπάτη της προσπελασιμότητας (accessibility) των τόπων και των αντικειμένων, στην πραγματική απόσταση που μπορούν να διανύσουν ως φυσικά μέσα τα ανθρώπινα πόδια. Η φυγή από την πραγματικότητα είναι σύμφυτη στα μέσα, γιατί είναι σύμφυτη στον ίδιο τον άνθρωπο, που αναζητά μια ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας «...σαν ένα χώρο ανάπαυσης για το άτομο που έχει εμπλακεί στο αιώνιο ανθρώπινο χρέος να διατηρεί ξεχωριστές κι ωστόσο αλληλένδετες την εσωτερική και την εξωτερική πραγματικότητα» (Winnicott, 1980/1953, σελ. 26). Κατά τον Winnicott καμιά ανθρώπινη ύπαρξη δεν είναι ελεύθερη από την επίπονη προσπάθεια να συσχετίσει την εσωτερική με την εξωτερική πραγματικότητα. Η ανακούφιση από αυτή την καταπόνηση, προσφέρεται μέσα σε μια ενδιάμεση περιοχή της εμπειρίας, που την ονομάζει μεταβατική και η οποία αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρίας του νηπίου αλλά διατηρείται σε ολόκληρη τη ζωή και εκφράζεται «...στα έντονα βιώματα που ανήκουν στις τέχνες, τη θρησκεία, τη ζωή της φαντασίας και στη δημιουργική επιστημονική εργασία...» (όπ. παρ., σελ. 43-44). Η ουσία της αυταπάτης (illusion) πρέπει να αναζητηθεί σε αυτή την ενδιάμεση περιοχή όπου συνυπάρχουν η εξωτερική με την εσωτερική πραγματικότητα του κάθε ανθρώπου, και οι λειτουργίες της, στην ανακούφιση που προσφέρει σε κάθε περίπτωση η αυταπάτη (όπ. παρ., σελ. 26).

Αυταπάτες, όνειρα, φαντασία και ονειροπόληση, είναι ταυτόσημα με τη φύση του ανθρώπου που δημιούργησε τα μέσα. Δεν θα πρέπει λοιπόν να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι τα μέσα καλλιεργούν αυτές τις διεργασίες. Φαίνεται πως ο άνθρωπος τα δημιούργησε για να επεκτείνει, εκτός των άλλων, και αυτό το «ενδιάμεσο» πεδίο της εμπειρίας του. Αυτό έκαναν πολύ πριν από τα σύγχρονα μέσα, τα παραμύθια, οι παραδόσεις, οι τελετουργίες. Είναι παράδοξο λοιπόν, να ζητάμε από τα μέσα να ακυρώνουν την ονειροπόληση και να μας επαναφέρουν στην πραγματικότητα. Το ζήτημα είναι πώς μπορεί να αξιοποιήσει ο σύγχρονος άνθρωπος τη δυνατότητα να ονειρεύεται και να φαντάζεται, δηλαδή να

βασίζεται σε αποκλίνουσες δημιουργικές γνωστικές διεργασίες για να επεξεργάζεται εσωτερικά ερεθίσματα (Bruce, 1996), μέσα σε μια κοινωνία που συνεχώς τον βομβαρδίζει με εξωτερικά ερεθίσματα που χρειάζονται συγκλίνουσα σκέψη, εξειδίκευση, και διαρκή επεξεργασία «νέων» πληροφοριών. Αν η τηλεόραση ακρωτηριάζει τη φαντασία (Παπαδιώτη, 1991), τότε τί πρέπει να πούμε για το εκπαιδευτικό σύστημα, την εντατικοποίηση σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής, την αποστήθιση στις εισαγωγικές εξετάσεις, την έμφαση στην εξειδίκευση;

Η τηλεόραση, περισσότερο από όλα τα μέσα, κατηγορείται για την ενδυνάμωση κοινωνικών στερεοτύπων, κυρίως σε σχέση με τους ρόλους των φύλων, τις μειονότητες και τα ηλικιακά επίπεδα που αναπαριστά. Τα ίδια όμως στερεότυπα κυριαρχούν και στην καθημερινή ζωή ενός μέσου παιδιού. Ανεξάρτητα από τη θεωρία και τις ιδεολογίες που επικρατούν στην κάθε οικογένεια, η μητέρα εξακολουθεί να είναι εκείνη που αναλαμβάνει τους πιο σύνθετους ρόλους μέσα στην οικογένεια, προσπαθώντας να εξισορροπήσει τη μητρότητα, την εργασία και τη συζυγική ζωή. Όπως σημειώνει η Μουσούρου (1990, σελ.21) *«...κάθε αναφορά στο σύγχρονο ρόλο της γυναίκας, ελάχιστα πληροφορεί για την πραγματικότητα της ίδιας, της οικογένειας και της κοινωνίας εφόσον δεν συνδέεται με τον εκσυγχρονισμό του ανδρικού ρόλου...»*. Στην πράξη, τόσο ο ρόλος του πατέρα όσο και της μητέρας, βρίσκονται ακόμη υπό διαπραγμάτευση μέσα σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμών (Δραγώνα, 1994).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα μέσα ενδυναμώνουν τα κοινωνικά στερεότυπα⁵. Αυτό όμως που για διάφορους λόγους προβάλεται από τα μέσα, νομιμοποιείται και επικυρώνεται στην καθημερινή πράξη, όταν κατηγορίες επαγγελματιών προσδιορίζονται με αναφορά σε εθνικές ταυτότητες και αποτυπώνονται στην ζωντανή καθημερινή γλώσσα σε βαθμό τέτοιο, που να δικαιολογούν την συμπερίληψή τους σε λήμματα λεξικών⁶. Οι ακραίες ηλικίες πραγματικά δεν αναπαρίστανται από τα μέσα, αλλά ούτε οι σύγχρονες συνθήκες στις πόλεις προβλέπουν για την πραγματική συμμετοχή των ακραίων ηλικιών στη καθημερινή ζωή. Η εξέλιξη του κέντρου της Αθήνας π.χ. κάνει απαγορευτική την προσπέλαση της από ηλικιωμένα άτομα ή βρέφη σε καροτσάκια, εξαιτίας μεταξύ άλλων και του γεγονότος ότι «ευάλωτα» άτομα όπως αυτά, αφότου αρχικά κακοποιηθούν σε ασυνεπείς και υπερφορτωμένες μαζικές συγκοινωνίες, όταν θα φθάσουν στον προορισμό τους δεν θα βρίσκουν χώρο να κινηθούν ούτε επάνω στα πεζοδρόμια. Θα ήταν

ενδιαφέρουσα μια έρευνα που θα σύγκρινε την πραγματική εμφάνιση αυτών των ατόμων σε χώρους εκτός του σπιτικού (και των σχολείων στην περίπτωση των παιδιών) με τη συχνότητα εμφάνισής τους όπως την αναπαριστούν τα μέσα...

Η τηλεόραση κατηγορείται ότι προβάλλει τη βία. Μετά από τον πολύ ερευνητικό και κοινωνικό λόγο για το ζήτημα της πρόκλησης της βίας από την τηλεόραση, τον οποίο δεν θα επαναλάβουμε εδώ⁷, οι απόψεις συγκλίνουν στην υπόθεση ότι μεταξύ βίας και συμπεριφοράς υπάρχει μια κυκλική διαδικασία, όπου ένα ήδη επιθετικό παιδί αναζητά περισσότερη τηλεοπτική βία, που τελικά προκαλεί ακόμη περισσότερη επιθετικότητα (Eron and Huesman, 1984). Η τηλεόραση δεν προκαλεί τη βία. Τα βίαια πρότυπα που πράγματι προβάλλει επηρεάζουν κυρίως ένα παιδί, που μέσα από ιδιαιτέρως σύνθετες ψυχολογικές διεργασίες έχει αναπτύξει το υπόβαθρο στο οποίο τα πρότυπα αυτά ευδοκιμούν. Η επιθετικότητα, όπως και η τάση για αντικοινωνική συμπεριφορά, έχουν τις ρίζες τους στις πρώιμες σχέσεις του παιδιού μέσα στην οικογένεια. Μια σειρά από αρνητικές ή ανεπεξέργαστες εμπειρίες σε αυτές τις πρώιμες σχέσεις, μέσα στην πρώτη ομάδα της οποίας το παιδί είναι μέλος, καθορίζουν την συναισθηματική και κοινωνική του ανάπτυξη⁸. Από την πρώτη κλειστή ομάδα της οικογένειας το παιδί εισέρχεται στο σχολείο και τον κόσμο. Και ο κόσμος αυτός (εντός του οποίου τα μέσα είναι ένα μόνον συστατικό) είναι βίαιος. Το παιδί εκτίθεται στη βία συστηματικά μέσα στην καθημερινή ζωή, έξω στους δρόμους, αλλά συχνά και μέσα στο σπιτικό, όπου εκτυλίσσονται πολλές σκληρές βίας, φραστικής αλλά και φυσικής (Αγάθωνος, 1990). Συχνά εκτίθεται και υφίσταται κακοποίηση μέσα στην ίδια την οικογένεια, που δεν δημοσιοποιείται και δεν προσμετράται από τις έρευνες, ιδιαίτερα εάν συμπεριλάβουμε και την ψυχολογική (όχι μόνον τη φυσική) κακοποίηση, για την οποία πολύς λόγος γίνεται μεταξύ των ειδικών τα τελευταία χρόνια (Iwaniec, 1995). Το ζήτημα της βίας και της επιθετικότητας είναι πολύ σύνθετο και είναι απλοϊκό να υποστηρίζει κανείς ότι θα λυθεί, αν τα μέσα πάψουν να το προβάλλουν. Μπορεί ίσως να περιοριστεί, αλλά μόνον αν οι πρωτογενείς φορείς που κοινωνικοποιούν το παιδί, το βοηθήσουν να ανακαλύψει τρόπους να αξιοποιήσει και να επεξεργαστεί τα βίαια πρότυπα στα οποία εκτίθεται.

Η προβολή του φόβου, η είσοδος του στα σπιτικά, είναι άλλο ένα θέμα για το οποίο κατηγορούνται τα μέσα και ιδιαιτέρως η τηλεόραση, καλλιεργώντας έτσι την εντύπωση ότι ο φόβος μπήκε ξαφνικά στη ζωή μας με την εξέλιξη της τηλεόρασης. Όμως ο

φόβος πάντοτε υπήρχε στη ζωή των ανθρώπων. Η Cantor (1996) αναφέρεται σε έρευνα των μέσων της δεκαετίας του '30 όπου διαπιστώθηκε ότι περισσότερα από το 40% του δείγματος των παιδιών που είχαν εξετασθεί, είχαν όνειρα σχετικά με εκπομπές που ακροάστηκαν στο ραδιόφωνο, ενώ τα μισά από αυτά είπαν ότι τα όνειρά τους είχαν θέματα σχετικά με μάγισσες, φόνους, εγκλήματα κ.λπ. Στους εξελικτικούς ψυχολόγους είναι γνωστό ότι οι φοβίες εντείνονται για διάφορους εσωτερικούς λόγους σε συγκεκριμένα εξελικτικά στάδια. Τα αντικείμενα στα οποία οι φοβίες θα επικεντρωθούν ή και μέσω των οποίων θα εκφραστούν, προέρχονται από το καθημερινό βίωμα των παιδιών. Μπορεί να είναι ακόμη και τα πιο «αθώα» παιδικά παραμύθια, ή μια εμπειρία που οι γονείς ούτε καν την υποψιάζονται ως φοβική. Ακόμη κι αν εξαφανίσουμε εντελώς τα σύγχρονα μέσα από τη ζωή των παιδιών, δεν θα κατανικήσουμε τις φοβικές περιόδους. Εξάλλου, πολύ συχνά η εκτίμηση των γονιών για το τί μπορεί να φοβίσει ένα παιδί είναι εσφαλμένη. Τα παιδιά εκφράζουν φόβο για προγράμματα ή ταινίες που για τους γονείς τους δεν αναμένονταν να είναι τρομακτικά (Cantor and Reilly, 1982· MacBeth, 1996). Όλα τα παιδιά, όλων των εποχών ήρθαν αντιμέτωπα με το φόβο⁹. Το ζήτημα δεν είναι να τον εξαφανίσουμε από τη ζωή τους. Αυτό θα ήταν μια ψευδαίσθηση αφού τα αντικείμενα του φόβου (πραγματικά ή φανταστικά) εξακολουθούν να υπάρχουν εντός ή εκτός της υποκειμενικής τους πραγματικότητας. Το ζητούμενο είναι πώς θα εξοπλισθούν τα παιδιά με τρόπους που θα τα βοηθήσουν να αξιοποιήσουν και να μετουσιώσουν το φόβο τους δημιουργικά. Αυτό αφορά πρωτίστως την οικογένεια.

Τα μέσα, ως εμπορεύματα σε μια καπιταλιστική κοινωνία, εκμεταλλεύονται πρωτογενή ανθρώπινα συναισθήματα (όπως ο φόβος) και ανάγκες (όπως η εκτόνωση της επιθετικότητας) για να αυξήσουν το κέρδος. Μέσα σε αυτό το παιχνίδι χάνεται η ευθύνη των υπόλοιπων κοινωνικών θεσμών στα προβλήματα που προκύπτουν. Αναμφισβήτητα, τα μέσα είναι άμεσα συνδεδεμένα με την καθημερινότητά μας. Αλλά η επίδρασή τους εξαρτάται από τη χρήση που τους κάνουμε. Η υπερβολική ενασχόληση των ερευνητών με αυτή την επίδραση, αυξάνει τη «θερμοκρασία» τους, που θα μπορούσε ίσως να μειωθεί με πιο ψυχρούς χειρισμούς και πιο ψύχραιμες χρήσεις¹⁰.

5. Τα ΜΜΕ ως παράγων κοινωνικοποίησης και η συμβολική τους θέση στην οικογένεια

Μέσα στη δίνη των μεταβολών, μια από τις πολλές λειτουργίες των μέσων αναπτύσσεται σταθερά. Το παιδί έρχεται σε επαφή από τη στιγμή της γέννησής του με το σύνολο των μέσων που υπάρχουν σ' ένα σπιτικό, υπολογιστές, συστήματα ήχου, έντυπο υλικό, βιβλία και περιοδικά (παιδικά, εφηβικά και ενηλίκων), τα οποία λειτουργούν ως ένας μη θεσμοθετημένος (σε αντίθεση π.χ. με την οικογένεια ή το σχολείο) παράγων κοινωνικοποίησης των παιδιών (Fishbein, 1987), που δρα με διαφορετικό τρόπο από τους άλλους κοινωνικοποιητικούς παράγοντες, για τρεις κυρίως λόγους: (α) Η πρώτη επαφή του παιδιού με αυτά γίνεται άτυπα, μέσα από την καθημερινή ζωή της οικογένειας και την αυθόρμητη χρήση που τους γίνεται, σε αντίθεση με τις δομημένες δραστηριότητες π.χ. του σχολείου. (β) Με κάποιες εξαιρέσεις, τα περιεχόμενα των μέσων δε δημιουργούνται με σκοπό να εκπαιδεύσουν ή να συμβάλλουν στην ανάπτυξη του παιδιού και να κοινωνικοποιήσουν (όπως ορισμένες ρυθμιστικές δραστηριότητες του γονιού ή του δασκάλου). (γ) Η έκθεση των παιδιών στα ΜΜΕ ξεκινά από τη βρεφική ηλικία, δηλαδή εξαιρετικά νωρίς. Από τη στιγμή που η νέα μητέρα θηλάζει το παιδί της μπροστά στην ανοιχτή τηλεόραση, η απόλαυση του θηλασμού συνδέεται με τον τηλεοπτικό ήχο στο υπόβαθρο, που θα μπορούσε να είναι (σταθερά κάθε μέρα, την ώρα του θηλασμού) η φωνή ενός αστυνομικού ρεπόρτερ, τα μαγνητοσκοπημένα γέλια μιας κωμικής σειράς ή ο καταθλιπτικός τονισμός του λόγου που εκφέρεται σε ένα reality show. Κάθε μέρα την ίδια ώρα, το γεύμα μπορεί να συνδέεται με μια συγκεκριμένη εκπομπή. Και αυτή η συμβολική θέση της τηλεόρασης «στο τραπέζι μας», μπορεί να συνεχιστεί έως και την ενήλικη ζωή. Αυτό βεβαίως δεν είναι χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου μέσου. Υπάρχουν και υπήρχαν πάντοτε μαμάδες που θήλαζαν διαβάζοντας το βιβλίο τους, μιλώντας στο τηλέφωνο ή ακούγοντας μουσική, μπαμπάδες που κάθονταν στο οικογενειακό τραπέζι με την εφημερίδα τους ανοιχτή, και παιδιά σχολικής ηλικίας που έτρωγαν μόνα διαβάζοντας το comic τους, όπως πάντοτε υπήρχαν νήπια που δεν δέχονταν φαγητό παρά μόνον αν συνοδευόταν από ένα παραμύθι...

Το ζητούμενο σε αυτή την περίπτωση, πέρα από την επίδραση των ΜΜΕ (της τηλεόρασης, της εφημερίδας, του comic) στην κοι-

νωνικοποίηση και την οικογενειακή συναλλαγή, είναι να βρεθούν ο σκοπός που εξυπηρετεί το μέσο και οι ανάγκες που καλύπτονται από τη χρήση του στη συγκεκριμένη οικογενειακή περίπτωση. Να διερευνηθούν δηλαδή, οι βαθύτεροι παράγοντες που ευθύνονται για την εξάρτηση μιας πρωταρχικής ανθρώπινης ανάγκης συνυφασμένης με την απόλαυση και τη διαπροσωπική επαφή και επικοινωνία όπως το φαγητό, με τη χρήση ενός μέσου. Γιατί η νέα μητέρα χρειάζεται την τηλεόραση ανοικτή για να μπορέσει να τηλελάσει, ο πατέρας την εφημερίδα για να μπορέσει να συνφάγει με την οικογένεια και το παιδί το comic του για να καθίσει στο τραπέζι; Ποια είναι η λειτουργία του μέσου σε αυτή την περίπτωση και ποιο φυσικό μέσο ή λειτουργία αντικαθιστά;

Πολύ πριν το ξεκίνημα της επίσημης εκπαίδευσης, δηλαδή του πλέον θεσμοθετημένου παράγοντα κοινωνικοποίησης, ένα παιδί μέσα σε μια οικογένεια έχει εκτεθεί σε εκατοντάδες ώρες χρήσης και λειτουργίας διαφόρων μέσων και στα μηνύματα που αυτά εκπέμπουν. Αλλά και στα ίδια τα «μέσα ως μηνύματα» έχει εκτεθεί, έτσι ώστε να παίρνει το συγκεκριμένο μήνυμα με τη χρήση του ανάλογου μέσου: όταν η τηλεόραση ανοίγει, είναι ώρα για φαγητό μπροστά στην τηλεόραση, όταν η τηλεόραση κλείνει είναι ώρα για ύπνο, όταν η εφημερίδα ανοίγει, η μαμά θα είναι για λίγο χρόνο «ψυχικά απύσχα» ή όταν ανοίγει τον υπολογιστή της, πρόκειται στο σπίτι να γίνει ησυχία κ.ο.κ...

Αντίστοιχοι προβληματισμοί διέπουν τη διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με τα πολυμέσα. Παραδείγματος χάριν, πρόσφατες έρευνες μιλούν για εθισμό στη χρήση του Διαδικτύου. Ο εθισμός ως οργανική εξάρτηση από διάφορες ουσίες, χαρακτηρίζεται από αυξανόμενη ανεκτικότητα προς την ουσία, που οδηγεί στη λήψη μεγαλύτερων δόσεων προκειμένου να επιτευχθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα, καθώς και από μια σειρά δυσάρεστων οργανικών συμπτωμάτων που εμφανίζονται με τη στέρηση αυτών των ουσιών από το άτομο. Από πλευράς ψυχολογικής το αντικείμενο του εθισμού προσφέρει παροδική αλλά όχι ουσιαστική ανακούφιση, έτσι ώστε να αναζητείται διαρκώς και να γίνεται όλο και περισσότερο επιθυμητό. Το κείμενο ερώτημα εδώ θα ήταν να διερευνήσουμε από τί ανακουφίζονται οι έφηβοι μέσω του Διαδικτύου και τί αναζητούν. Στην Αμερική, μια πρόσφατη διαχρονική έρευνα για τις επιπτώσεις της χρήσης του Διαδικτύου, έδειξε ότι δύο χρόνια μετά το ξεκίνημα της πρόσβασης στο Διαδίκτυο, μειώθηκε η επικοινωνία του χρήστη με τα μέλη της οικογένειάς του, περιορίστηκε ο κοινωνικός του κύκλος και αυξήθηκαν τα συναισθήματα κατά-

θλιψης, μοναξιάς και αποξένωσης (Kraut et al., 1998). Το ερώτημα είναι αν για όλα αυτά ευθύνεται το ίδιο το μέσο (δηλαδή, το Διαδίκτυο μέσω υπολογιστή) ή η διάψευση της αυταπάτης ότι αυτό που δεν υπήρχε στην οικογένεια και στον κοινωνικό κύκλο, δεν βρέθηκε τελικά ούτε στο Διαδίκτυο.

6. Θερμά μέσα και ψυχρές χρήσεις

Δυστυχώς οι ερευνητές, γοητευμένοι και οι ίδιοι από τη δύναμη της τηλεόρασης, επιστούν την προσοχή στη χρήση της, παραλείποντας ότι υπάρχουν και άλλα μέσα με πολύ ισχυρή θέση στη ζωή μιας οικογένειας, που αν διερευνηθούν συστηματικά, μπορούν και να αξιοποιηθούν καλύτερα. «Θερμά» μέσα όπως π.χ. το ραδιόφωνο και ο τύπος, ακολουθώντας πανικόβλητα τα πρότυπα της τηλεόρασης και των πολυμέσων, αυξάνουν τη θερμοκρασία τους, κινδυνεύοντας να αυτοκαταστραφούν. Παρέχουν διαρκώς περισσότερες ενημερωτικού τύπου (ή ενημερωτικής επίφασης) «νέες» πληροφορίες προς γνωστική επεξεργασία, περιορίζοντας έτσι στο ελάχιστο τις δυνατότητές τους να απευθυνθούν στη συγκροτημένη ανθρώπινη εμπειρία. Από την πλευρά του το κοινό, εξαντλημένο από τη γνωστική υπερφόρτωση στην οποία υποβάλλεται, παραιτείται ή αντιδρά εξαιρώντας συνολικά τα πιο «αδύναμα» (συγκριτικά με την τηλεόραση) μέσα, από τη ζωή του. Έτσι, το ραδιόφωνο, τα συστήματα ήχου και τα αναγνώσματα, τείνουν να καταλαμβάνουν όλο και λιγότερο χώρο στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου. Απεγνωσμένες στρατηγικές προώθησης, τα θέλουν όλο και πιο εξειδικευμένα και πιο «ενημερωτικά», αποδυναμώνοντας τις εγγενείς τους δυνατότητες για «ψυχρές» χρήσεις. Έτσι, παρά τις επιβεβαιωμένες διαπιστώσεις για μια σειρά από θετικές επιδράσεις που αυτά τα μέσα μπορούν να έχουν, όπως (i) η επίδραση των ακουστικών μέσων στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας, της φαντασίας και του λόγου των παιδιών (π.χ. Heath, 1987· Valkenburg and Beentjes, 1992), (ii) η επίδραση της μουσικής στη συγκρότηση της εμπειρίας του παιδιού (Oswald and Morrison, 1988) και στη γνωστική και συναισθηματική του ανάπτυξη (Aiello and Sloboda, 1994· Deliege and Sloboda, 1996· Lind and Neuman, 1987), (iii) η επίδραση της μουσικής στην συγκινησιακή ατμόσφαιρα ενός χώρου και την κοινωνική συμπεριφορά (Hargreaves and North, 1997), (iv) η συγκινησιακή (και όχι μόνον παιδαγωγική) σημασία των παιδικών αναγνωσμάτων (π.χ. Bettelheim, 1975·

Bettelheim and Zelan, 1981), τα ενδιαφερόμενα μέσα εξακολουθούν να λειτουργούν παγιδευμένα σε δανεικές «στρατηγικές προώθησης» και το κοινό τους παραμένει παγιδευμένο σε περιορισμένες δυνατότητες επιλογής.

Ενώ υπάρχει πληθώρα ερευνών για τις εκπαιδευτικές χρήσεις των διαφόρων μέσων (τις «θερμές», δηλαδή, χρήσεις τους υπό την έννοια της εξειδίκευσης μέσω της όξυνσης γνωστικών κυρίως διεργασιών σχετικών με την επεξεργασία, κατανόηση και καταγραφή γνώσεων), οι έρευνες για την ψυχαγωγική τους χρήση (δηλαδή, την «ψυχρή» τους χρήση, που αφορά όχι μόνον ειδικές γνωστικές διεργασίες, αλλά τη συνολική εμπειρία που επιτυγχάνεται με το συντονισμό της φαντασίας, των συναισθημάτων και των αισθήσεων), ως ανταγωνιστικά της τηλεόρασης είναι ελάχιστες, η θέση τους στην καθημερινή ζωή της οικογένειας, μειονεκτική και οι γνώσεις των γονιών γύρω από αυτά, σχεδόν ανύπαρκτες. Οι επικοινωνιακές έρευνες για το βιβλίο π.χ. αναπτύχθηκαν συστηματικά μετά τη δεκαετία του '80 (Μπασαντής, 1993).

Παρ' όλα αυτά, ο χρήστης του μέσου εξακολουθεί να έχει κάποιες δυνατότητες επιλογής και επίδρασής του επί του μέσου, μέσω του τρόπου που το χρησιμοποιεί. Ο ρόλος της τηλεόρασης ως baby-sitter, που συχνά είναι αναπόφευκτος στις σημερινές οικογένειες της πόλης, μπορεί να αντικατασταθεί από ένα βιβλίο ή ένα παραμύθι από το κασετόφωνο, για χρονικό διάστημα τόσο όσο αντέχει να είναι συγκεντρωμένο ένα παιδί σύμφωνα με το ηλικιακό του επίπεδο, ακόμη και πριν την ηλικία των τριών χρόνων.

Σχετικά με τη «θερμοκρασία» που αποδίδει σε ένα βιβλίο ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται, ο Bruno Bettelheim και η συνεργάτης του Karen Zelan (Bettelheim and Zelan, *όπ. παρ.*, σελ. 51-52) παρατηρούν ότι «Υπάρχουν δυο ριζικά διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους το διάβασμα (και η εκμάθηση του) μπορούν να βιωθούν: είτε ως κάτι που έχει μεγάλη πρακτική αξία, σημαντικό αν κάποιος θέλει να προχωρήσει στη ζωή, είτε ως πηγή απεριόριστης γνώσης και της πιο συνταρακτικής (most moving) αισθητικής εμπειρίας». Το τί από τα δυο θα βιώσει ένα παιδί ή σε ποιούς συνδυασμούς «...εξαρτάται από τις εντυπώσεις που παίρνει από τους γονείς του και από την ατμόσφαιρα που υπάρχει στο σπίτι, καθώς και από τον τρόπο που διδάσκεται το διάβασμα στο σχολείο». Στο εξαιρετικό τους κείμενο, οι συγγραφείς καταδεικνύουν πως το διάβασμα έτσι όπως διδάσκεται από τα εκπαιδευτικά βιβλία μέσα στους εκπαιδευτικούς χώρους, είναι μια κατεξοχήν αποξενωτική εμπειρία για το παιδί.

Απαραίτητη προϋπόθεση της αξιοποίησης των άλλων –πλην της

τηλεόρασης- μέσων, είναι αυτά και η χρήση τους να έχουν ενταχθεί στην καθημερινότητα του παιδιού, το ίδιο νωρίς όσο και η τηλεόραση, δηλαδή, από τους πρώτους μήνες της ζωής και οι ίδιοι οι γονείς να τα χρησιμοποιούν και να έχουν επενδύσει σ' αυτά. Οι έρευνες από το χώρο της εξελικτικής ψυχολογίας¹¹, δείχνουν ότι ένα μωρό τριών μηνών διασκεδάζει παρατηρώντας ένα βιβλίο τοποθετημένο στην άκρη της κούνιας του. Του κρατά συντροφιά για λίγα λεπτά κάθε φορά που το μωρό γυρίζει, το ανακαλύπτει και εστιάζει παρατηρώντας τις εικόνες. Όταν κατακτήσει τον απαραίτητο οπτικο-κινητικό συντονισμό (δηλαδή γύρω στους εννέα μήνες) μπορεί να απασχοληθεί μόνο του ξεφυλλίζοντας ένα βιβλίο, ενώ ένα δίχρονο νήπιο εξοικειωμένο με τη χρήση των βιβλίων, μπορεί για αρκετή ώρα να ξεφυλλίζει ένα βιβλίο και παρατηρώντας τις εικόνες του να «διαβάζει» αυτοσχεδιάζοντας. Μπορεί επίσης να διατήρει την προσοχή του συγκεντρωμένη για πάνω από μισή ώρα σε ένα παραμύθι που ακούγεται από κασέτα ή δίσκο. Στον ενάμισι περίπου χρόνο η δυνατότητα χειρισμού του ειδικού παιδικού κασετόφωνου είναι ήδη σε ορισμένα παιδιά ανεπτυγμένη.

Αν λοιπόν είναι αναπόφευκτο να αντικατασταθεί η γιαγιά του χθες, οι συγγενείς της εκτεταμένης οικογένειας και οι φίλοι της αλάνας με τα μέσα του σήμερα, μπορεί τουλάχιστον να προσφερθεί στα παιδιά η δυνατότητα μιας πολλαπλής ψυχικής επένδυσης, ανάλογης του «multiple mothering», δηλαδή, της πολλαπλής φροντίδας που οι παλαιότερες γενιές είχαν την ευτυχία να απολαμβάνουν ταυτόχρονα από τη γιαγιά, τη θεία, τη μητέρα ή τη γειτόνισσα. Έτσι, ώστε να αποφεύγεται μια «συμβιωτικού» τύπου σχέση με ένα μέσο. Σχέση που ανιχνεύεται ακόμη και στους ενήλικες, εκείνους που χρειάζονται διαρκώς την τηλεόραση ανοικτή, για να μπορέσουν να υπάρξουν μέσα στο σπίτι τους, ανεξαρτήτως του τί κάνουν και με ποιόν.

Η ανοικτή τηλεόραση στο background «δροσίζει» τη μοναξιά και την αποξένωση, «χαλαρώνει» και «παίρνει τους ανθρώπους μακριά από τον εαυτό τους...» (Σεραφετινίδου, *όπ. παρ.*, σελ. 80). Οι ενήλικες που περιγράφουν έτσι τη σχέση τους με την τηλεόραση, παράλληλα θεωρούν πως δεν έχει να προσφέρει και πολλά στα παιδιά τους (Πάτσια, 1997) και εξαιτίας της αδυναμίας τους να αντισταθούν οι ίδιοι, ζητούν από άλλους φορείς να αναλάβουν να εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους στη χρήση της¹².

Αναμφίβολα, η αδυναμία των γονιών να δράσουν, πηγάζει από τις ραγδαίες δημογραφικές, οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές που συμβαίνουν σ' ολόκληρο τον κόσμο τα τελευταία χρόνια και

έχουν επιδράσει στην οικογένεια. Υπάρχουν νέες μορφές οικογενειακής δομής και εργασιακής απασχόλησης των γονιών και έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερες ανάγκες σχετικές με τα εκπαιδευτικά, κοινωνικά και ψυχολογικά ζητήματα των παιδιών τους. Το βάρος που πέφτει στην οικογένεια είναι πραγματικά μεγάλο και οι υπάρχουσες δομές και τα δίκτυα υποστήριξης δεν ανταποκρίνονται στις τρέχουσες ανάγκες. Η σημερινή οικογένεια, ιδιαίτερα στη μεγάλη πόλη, δεν έχει από πού και πώς να στηριχθεί (Κογκίδου, 1995). Αλλά η πραγματική ανακούφιση από ένα βάρος, έρχεται μόνο όταν στηρίξουμε το αντικείμενο σε ένα σταθερό σημείο. Το μόνο σημείο που διαφαίνεται σταθερό, είναι μια σταθερή οικογενειακή πολιτική που θα βοηθήσει τους γονείς στο ρόλο τους. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχει ανακοινώσει τις κύριες κατευθύνσεις, για μια ομοιογενή οικογενειακή πολιτική, που περιλαμβάνουν την ίδρυση κέντρων καθημερινής φροντίδας, την παροχή ειδικών αδειών στους γονείς, την προσαρμογή των συνθηκών στους χώρους εργασίας για τις ανάγκες των εργαζόμενων γονέων, την ευαισθητοποίηση των γονέων στο ρόλο τους κ.ά. Για την ώρα, τόσο η χώρα μας όσο και αρκετές άλλες Ευρωπαϊκές χώρες υπολείπονται κατά πολύ στην πραγματοποίηση αυτών των κατευθύνσεων (Bassedas, et al., 1996).

Όστόσο, παράλληλα με την οποιαδήποτε παρέμβαση της πολιτείας για τη στήριξη της οικογένειας, η κυριαρχία των μέσων δεν θα αλλάξει αν ο κάθε πολίτης ξεχωριστά δεν αναλάβει την ευθύνη να δράσει αυτόνομα. Σε πολλές χώρες, όπως στην Αγγλία και τη Λατινική Αμερική, τα προγράμματα εκπαίδευσης στη χρήση των μέσων, παίρνουν τη μορφή ενός κινήματος αντίστασης (*anti-media resistance*) που βασίζεται στην ανάλυση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών επιρροών των μέσων και στην πρότρυνση του πολίτη να συμμετέχει στα τοπικά μέσα, να επηρεάζει τις δομές και τους τρόπους προγραμματισμού και οργάνωσής τους και να αναπτύσσει εναλλακτικές μορφές μέσων σε αντίθεση με τις καθιερωμένες (Brown, 1998).

7. Ο McLuhan, ο Selye και η αντίσταση στα Μ.Μ.Ε.

Υιοθετώντας τις κλασικές απόψεις του McLuhan, (1964) κάθε μέσο που δημιουργείται από την τεχνολογία είναι μια προέκταση

του ανθρώπου. Πρόκειται για μια διεύρυνση των φυσικών μέσων που διαθέτει ο άνθρωπος για να αντιλαμβάνεται τον κόσμο, η οποία αναπόφευκτα εισάγει αλλαγές στο ρυθμό, τις κλίμακες και τις δομές της ζωής μας, δημιουργώντας έτσι ψυχολογικά και κοινωνικά επακόλουθα. Ο McLuhan (1964, σελ. 36) διαχωρίζει τα μέσα σε θερμά και ψυχρά βάσει μιας θεμελιώδους αρχής. «Ένα θερμό μέσο είναι αυτό που επεκτείνει μια μοναδική αίσθηση σε υψηλή ευκρίνεια (*high definition*). Υψηλή ευκρίνεια είναι μια κατάσταση όπου [το άτομο] είναι πλήρες δεδομένων. Μια φωτογραφία είναι οπτικώς υψηλής ευκρίνειας. Ένα cartoon είναι χαμηλής ευκρίνειας, απλώς επειδή πολύ λίγες οπτικές πληροφορίες παρέχονται... ο λόγος είναι ένα ψυχρό μέσο χαμηλής ευκρίνειας, επειδή τόσα λίγα δίδονται και τόσα πολλά πρέπει να συμπληρωθούν από τον ακροατή... Τα θερμά μέσα είναι συνεπώς χαμηλά σε συμμετοχή και τα ψυχρά μέσα είναι υψηλά σε συμμετοχή ή συμπλήρωση από την πλευρά του κοινού (*audience*)». Ένα μέσο λοιπόν, σύμφωνα με τον McLuhan μπορεί να χαρακτηριστεί ως θερμό ή ψυχρό, ανάλογα με το βαθμό συμμετοχής (εμπλοκής) του χρήστη, μέσω μιας κυρίως αίσθησης (αυτής στην οποία απευθύνεται το μέσο) στη συμπλήρωση των πληροφοριών που μεταδίδονται από αυτό. Έτσι, το ραδιόφωνο, παραδείγματος χάριν, χαρακτηρίζεται από τον McLuhan ως ένα θερμό μέσο, εφόσον παρέχει στο χρήστη υψηλής ευκρίνειας ακουστικές πληροφορίες και απαιτεί μικρή συμμετοχή από την πλευρά του στη συμπλήρωση των κενών. Αντίθετα, η τηλεόραση είναι ένα ψυχρό μέσο που εμπλέκει όλες τις αισθήσεις του θεατή, παρέχοντας χαμηλής ευκρίνειας πληροφορίες, που επιτρέπουν τη συμμετοχή του στην παραγωγή νοήματος.

Αν το μέσο που δημιουργείται από την τεχνολογία είναι σύμφωνα με τον McLuhan, μια προέκταση του εαυτού μας που έχει στόχο να αντιληφθεί (και άρα να ελέγξει) καλύτερα το περιβάλλον μας, αν με κάθε νέο μέσο που εφευρίσκει ο άνθρωπος, η συνακόλουθη μηχανική προέκταση του φυσικού εαυτού νεκρώνει το αντίστοιχο φυσικό όργανο (όπως π.χ. η ανακάλυψη του τροχού νεκρώνει το πόδι) έτσι ώστε να διατηρηθεί από τον οργανισμό η ομοιοστατική του ισορροπία (*equilibrium*), αν «...κάθε νέα ανακάλυψη ή τεχνολογία είναι μια επέκταση ή αυτό-ακρωτηριασμός των φυσικών μας σωμάτων που απαιτεί καινούριες αναλογίες ή νέες ισορροπίες μεταξύ των άλλων οργάνων και προεκτάσεων του σώματος» (1964, σελ. 54), τότε τα πολυμέσα (που αναπτύχθηκαν ραγδαία, αρκετό χρόνο μετά τη συγγραφή του *Understanding Media*) με την προσομοίωση όλο και περισσότερων αισθητηριακών

και γνωστικών διεργασιών, απειλούν να ακρωτηριάσουν τις αντίστοιχες ανθρώπινες λειτουργίες, να νεκρώσουν το κεντρικό νευρικό σύστημα, ουσιαστικά, δηλαδή, να αφανίσουν τον άνθρωπο.

Αν θερμά μέσα είναι αυτά που προσφέρουν υψηλής ευκρίνειας πληροφορίες σε μία κυρίως αίσθηση, στερώντας έτσι τον άνθρωπο από την «ψυχρή» εμπειρία ενός συγκροτημένου κόσμου που δημιουργείται από τον συντονισμό όλων των αισθήσεων, γνωστών και άγνωστων, αν «*Η ένταση ή η υψηλή ευκρίνεια γεννά την εξειδίκευση και τον θρυμματισμό (fragmentation) στη ζωή και την ψυχαγωγία... και χρειάζεται να ξεχαστεί, να λογοκριθεί, και να μειωθεί σε μια πολύ ψυχρή κατάσταση πριν μαθευτεί ή αφομοιωθεί*» (σελ. 35), αν «*...στην υπερδιέγερση διαφόρων ειδών το κεντρικό νευρικό σύστημα αντιδρά αυτοπροστατευόμενο μέσω μιας στρατηγικής ακρωτηριασμού ή απομόνωσης του προσβλητικού (offending) οργάνου, αίσθησης ή λειτουργίας*» (σελ. 52), τότε η υψηλή εξειδίκευση των πληροφοριών από τα σύγχρονα μέσα, που είναι η «*ενημέρωση*», δηλαδή η προώθηση της «*είδησης*», απειλεί να θρυμματίσει την εμπειρία μας μέσω μιας υπερδιέγερσης της όρασης (τύπος, περιοδικά, εξειδικευμένα αναγνώσματα) ή και της ακοής (ραδιόφωνο) και μας οδηγεί στην αναζήτηση της ψυχρής «*χαλάρωσης*» με την τηλεόραση και τα πολυμέσα. Η απειλή, δηλαδή, στο παγκόσμιο χωριό είναι ο ακρωτηριασμός όλων των ανθρώπινων φυσικών οργάνων, που αντικαθίστανται σταδιακά από τα τεχνολογικά και τελικά, ο συνολικός αφανισμός του ανθρώπινου είδους από τα ίδια τα μέσα που κατασκευάζει...

Ευτυχώς τα πράγματα δεν είναι έτσι, γιατί τα στάδια του άγχους (anxiety) του Hans Selye (1956) που τόσο επηρέασε τη σκέψη του McLuhan¹³, προβλέπουν την επικράτηση της αυτοσυντήρησης του ανθρώπινου είδους, με κάποιες επιπτώσεις στην υγεία που προκαλούνται από την ασθένεια της προσαρμογής. Ο Selye παρατήρησε ότι οι οργανικές αντιδράσεις ενός πιεσμένου (stressed) οργανισμού είναι καθολικές και αποτελούνται από μια συνολική άμυνα ενάντια στο εχθρικό προς τον οργανισμό ερέθισμα. Στο σύνδρομο γενικής προσαρμογής, ο Selye παρατηρεί ότι μια σειρά από συμπτώματα είναι χαρακτηριστικά όλων των ασθενειών και μελετώντας τις οργανικές μεταβολές που συμβαίνουν σε ένα πιεσμένο ζώο, ανακαλύπτει ότι ένας οργανισμός που βρίσκεται υπό πίεση (ανεξαρτήτως από το αν αυτή προέρχεται από οργανική ή ψυχολογική απειλή) διέρχεται από τρία στάδια: (α) του συναγερμού (alarm) που δημιουργεί μια ευρεία οργανική κινητοποίηση, (β) της αντίστασης (resistance) όπου στην ιδανική περίπτωση κινητο-

ποιούνται τα οργανικά συστήματα που είναι καλύτερα εξοπλισμένα για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα και, (γ) στην εξάντληση (exhaustion), όπου εφόσον ο πιεστικός παράγων εξακολουθεί να είναι ενεργός, τα κινητοποιημένα οργανικά συστήματα καταρρέουν και οδηγούν στη συνολική κατάρρευση της άμυνας του οργανισμού που μπορεί να επιφέρει ακόμη και το θάνατο (όπως ένα αλλεργικό σοκ, που δεν είναι παρά η θανατηφόρα αντίδραση του οργανισμού σε ξένες προς αυτόν ουσίες ή το έλκος που αναπτύσσουν τα πειραματόζωα και που μπορεί να προκαλέσει εσωτερική αιμορραγία και να επιφέρει το θάνατο όταν τα πιεστικά ερεθίσματα (stressful stimuli) διαρκούν).

Στα ευάλωτα άτομα που βρίσκονται υπό χρόνιο στρες, η αυξημένη έκκριση αδρενοκορτικοειδών που γίνεται κατά το στάδιο του συναγερμού, αυξάνει την επιδεκτικότητα στις ασθένειες. Αυτές είναι οι λεγόμενες ασθένειες προσαρμογής στις πιεστικές συνθήκες. Κατά ένα ειρωνικό τρόπο, το άτομο που βρίσκεται σε χρόνιο στρες είτε αρρωσταίνει κατά τη διάρκεια των τριών σταδίων από μια ασθένεια που φαίνεται άσχετη με τον στρεσογόνο παράγοντα, ή αντιστέκεται και αρρωσταίνει μετά το στάδιο της εξάντλησης, ακόμη κι αν ο στρεσογόνος παράγων δεν υφίσταται πια, ακριβώς εξαιτίας της εξάντλησης, που έχει επιφέρει πτώση στις λειτουργίες του ανοσοποιητικού συστήματος. Στην Αμερική π.χ. παρατήρησαν ότι πολλοί βετεράνοι του πολέμου του Βιετνάμ, εκδήλωναν ψυχικές διαταραχές, πολύ μετά το τέλος του πολέμου και την επιστροφή στην πατρίδα τους.

Ο McLuhan υποστηρίζει ότι το επακόλουθο της ηλεκτρικής τεχνολογίας ήταν αρχικά το άγχος κι έπειτα η πλήξη. «Έχουμε διέλθει τα τρία στάδια του συναγερμού, της αντίστασης και της εξάντλησης που συμβαίνουν σε κάθε ασθένεια ή πίεση στη ζωή, ατομική ή συλλογική». (σελ. 39). Με άλλα λόγια, στην Αμερική της δεκαετίας του '60, ο McLuhan υποθέτει ότι ακρωτηριασμένοι από τα μέσα, οι άνθρωποι πλήττουν εξαντλημένοι. Φαίνεται όμως πως τα πράγματα δεν ήταν ακριβώς έτσι. Γιατί τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη και σε σχέση με το άγχος που δημιουργεί η υποτιθέμενη κυριαρχία των μέσων στη ζωή μας, φαίνεται πως ακόμη βρισκόμαστε στο στάδιο της αντίστασης απέναντι στην απειλή ενός συνολικού ακρωτηριασμού. Ειδικά τεύχη επιστημονικών περιοδικών, συγγράμματα, έρευνες, συνέδρια και ημερίδες προσπαθούν ακόμη να αντισταθούν σχολιάζοντας την κυριαρχία των μέσων. Θερμότερα τεχνητά μέσα, όπως αυτά, επιστρατεύονται στη διάρκεια αυτού του παρατεταμένου σταδίου αντίστασης

εναντίον ψυχρότερων μέσων, ενώ στο μεταξύ νέα ηλεκτρονικά μέσα επεκτείνουν τη νέκρωση (ή τον ακρωτηριασμό) των ανθρώπινων φυσικών οργάνων και λειτουργιών, έως ότου όλα τα φυσικά όπλα εξολοθρευτούν και απομείνουν μόνον τεχνητά να στρέφονται εναντίον των τεχνητών.

Εκτός αν το στάδιο της αντίστασης μετατραπεί σε στάδιο δράσης. Επίθεσης, δηλαδή, αντί για άμυνας προς το στρεσογόνο ερέθισμα. Ίσως αν χρησιμοποιήσουμε «το χιούμορ και το παιχνίδι, για να δροσίσουμε...» τα θερμά περιεχόμενα και τις θερμές χρήσεις των μέσων, που είναι πλέον «...καταστάσεις της καθημερινής ζωής». Αν, δηλαδή, ξανακάνουμε το ραδιόφωνο ψυχαγωγικό μέσο αντί «... ένα είδος νευρικού συστήματος πληροφοριών» (McLuhan, ό.π. σελ. 261) στο οποίο το μετατρέψαμε ως ειδησεογραφικό, έτσι ώστε «...με δεδομένο μόνο τον ήχο ενός έργου, [να] έχουμε να το συμπληρώσουμε με όλες τις αισθήσεις... να το κάνουμε μόνοι μας... να το συμπληρώσουμε και να κλείσουμε τη δράση» (ό.π. σελ. 264), δηλαδή, να το δροσίσουμε.

Έτσι και με τα βιβλία. «Ίσως το πρωταρχικό χαρακτηριστικό των τυπογραφικών στοιχείων (print) είναι αυτό που μας ξεφεύγει, επειδή υπάρχει τόσο φανερά και ανέμελα. Είναι απλώς, ότι πρόκειται για εικονική δήλωση (pictorial statement) που μπορεί να επαναλαμβάνεται επακριβώς και αιωνίως» (όπ. παρ., σελ. 147). Αν αξιοποιηθεί η δυνατότητα να δημιουργηθούν εικόνες με το λόγο, όπως στην ποίηση, θα μπορούσε ίσως να «δροσιστεί» ένα μέσο που έχει γίνει τόσο θερμό εξαιτίας του τρόπου που χρησιμοποιείται στα σύγχρονα έντυπα ή τα εκπαιδευτικά (αλλά και τα επιστημονικά) βιβλία.

Το αν ένα μέσο είναι θερμό ή ψυχρό, αν δηλαδή ευνοεί την εξειδικευμένη, θρυμματισμένη εμπειρία ή το συγκροτημένο βίωμα αντίστοιχα, εξαρτάται από τη χρήση που του κάνουμε (McLuhan, όπ. παρ., σελ. 43), ενώ οι συγκρούσεις (ατομικές και κοινωνικές) που δημιουργούνται από τα νέα μέσα μπορούν να εκτονωθούν μέσα από την αύξηση της ανθρώπινης αυτονομίας (όπ. παρ., σελ. 59). Αν ο σύγχρονος χρήστης των μέσων καταφέρει να αυτονομηθεί, δρώντας και μετατρέποντας τα θερμά, υπερδιεγερτικά και αγχογόνα ερεθίσματα σε δροσερά, ανεκτά από τις αισθήσεις και επεξεργάσιμα με τρόπο δημιουργικό, όπως σε ένα παιχνίδι ή στην τέχνη, θα καταφέρει ίσως όχι απλώς να αποφύγει το κατά Selye τελευταίο στάδιο της εξάντλησης, αλλά να παρέμβει σε μια αγχογόνο εμπειρία, μετουσιώνοντάς τη. Εξάλλου, η μετουσίωση είναι κατά την Anna Freud (1986/1936) ένας αμυντικός μηχανι-

σμός που παρέχει ώριμες λύσεις σε πρώιμες συγκρούσεις που διαφορετικά θα οδηγούσαν το άτομο στη νεύρωση.

Τι σχέση, όμως μπορεί να έχουν όλα αυτά με τη σύγχρονη οικογένεια; Θα πρέπει εδώ να υπενθυμίσουμε, ότι παρά την αυξανόμενη τάση να περνά ένα παιδί τις περισσότερες ώρες του σε μαθησιακούς (όχι παιδαγωγικούς) χώρους, όπως π.χ. το σχολείο, το φροντιστήριο, οι αθλητικοί χώροι *εκμάθησης* αθλοπαιδιών ή οι σχολές *εκμάθησης* ξένων γλωσσών, εξακολουθεί ωστόσο να μεγαλώνει μέσα σε μια οικογένεια, είτε αυτή είναι εκτεταμένη είτε πυρηνική, μονογονεϊκή ή αποτελούμενη από γονείς του ίδιου φύλου. Αυτή η οικογένεια υπάρχει μέσα σε μια κοινωνία και στηρίζει αυτή την κοινωνία. Η χρήση των μέσων που γίνεται στους μαθησιακούς χώρους και μέσα στην οικογένεια και κατά συνέπεια η χρήση των μέσων που υπαγορεύει η εκάστοτε κοινωνία μέσα στην οποία οι μαθησιακοί χώροι και η οικογένεια υπάρχουν, είναι αυτή που έχει τη δυνατότητα να θερμαίνει (θρυμματίζει) ή να δροσίζει (συγκροτεί) την εμπειρία ενός παιδιού.

Πριν από τέσσερις και πλέον δεκαετίες, τα σαγηνευτικά και προφητικά αξιώματα του McLuhan, που αναπτύχθηκαν με πολλές παραπομπές στην τέχνη και τη λογοτεχνία, είχαν όπως η ίδια η τέχνη «...τη δύναμη να προβλέψουν μελλοντικές κοινωνικές και τεχνολογικές εξελίξεις μιας και πλέον γενιάς... ως radar που δρουν σαν ένα πρώιμο σύστημα συναγερμού... που μας διευκολύνει να ανακαλύψουμε κοινωνικούς και ψυχικούς στόχους αρκετά έγκαιρα ώστε να προετοιμαστούμε να τους αντιμετωπίσουμε»¹⁴. Η υπόσχεση του McLuhan ήταν μέσω της αύξησης της ανθρώπινης αυτονομίας που προωθούσε στο βιβλίο του, να μειωθούν οι συγκρούσεις που δημιουργούνται από τα μέσα. Παρότι η «τέχνη» του λειτούργησε ως συναγερμός, η παρατεταμένη παραμονή μας στο στάδιο της αντίστασης, σημαίνει όχι μόνον ότι δεν αξιοποιούμε τα όπλα που διαθέτουμε με τρόπο αποτελεσματικό, αλλά και ότι η χρήση που τους κάνουμε βοηθά το αγχογόνο ερέθισμα να αναπτύξει, μεταλλασσόμενο τις δικές του αντιστάσεις.

Σημειώσεις

1. Ένα ελάχιστο ποσό αίσθησης ισχύος επί του περιβάλλοντος έχει βρεθεί απαραίτητο, ώστε να αισθάνεται ο άνθρωπος υγιής. Ευρύτατες μελέτες περί αυτού πραγματοποιήθηκαν από τον Seligman και τους συνεργ-

γάτες του στην Αμερική (Seligman, 1975· Sligman, Maier and Solo-mon, 1971) αρχικά με ζώα και έπειτα με ανθρώπους. Η ομάδα του Se-ligman παρατήρησε ότι όταν οι ζωντανοί οργανισμοί αποτυγχάνουν συστηματικά να ελέγξουν ό,τι τους συμβαίνει, εξελίσσονται σε παθητικούς και δυσπροσάρμοστους και παραιτούνται από οποιαδήποτε προσπάθεια επιβίωσης.

2. Στο τελευταίο μέρος αυτού του κειμένου, το θέμα της αντίστασης στην πίεση αναπτύσσεται διεξοδικά.

3. Υπό την έννοια που αποδίδει ο McLuhan (όπ. παρ., vii) στο «cool». Δηλαδή, της εις βάθος εμπλοκής με όλες τις ανθρώπινες λειτουργίες, που βοηθά στο άμεσο και πολύμορφο βίωμα μιας κατάστασης και όχι στην εξειδικευμένη θεωρητική ερμηνεία της.

4. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα η Μ. Σεραφετινίδου χρησιμοποιεί γενικώς τον όρο MME, αλλά πλαισιώνει το επιχείρημά της με αναφορά σε έρευνες που αφορούν τη συμπεριφορά τηλεθέασης.

5. Ως πρόσφατο παράδειγμα αναφέρουμε ενδεικτικά την παραποίηση της εθνικής ταυτότητας του Sorin Matei.

6. Αναφερόμαστε στο λήμμα «Φιλιππινέζος» του πρόσφατου λεξικού του Μπαμπινιώτη, που ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από διάφορους ενδιαφερόμενους (ομάδες και φορείς).

7. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα βρει αναλυτικά στοιχεία για τη βία στην τηλεόραση και τις επιδράσεις της στο έκτο κεφάλαιο του βιβλίου του Σ. Παπαθανασόπουλου, «*Η Δύναμη της Τηλεόρασης*», εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1997.

8. Οι θέσεις αυτές αναλύονται σε εκτεταμένη βιβλιογραφία από το χώρο της ψυχολογίας της ανάπτυξης και παρουσιάζονται λεπτομερώς σε άλλο κείμενο (Davou, 1998). Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι ο John Bowlby (1985) ήταν ο πρώτος που συνέβαλε στην ευρύτερη αναγνώριση της σχέσης που υπάρχει μεταξύ της αντικοινωνικής τάσης που εκδηλώνουν ορισμένοι άνθρωποι και μιας έντονης συγκινησιακής στέρησης που προκλήθηκε από κάποια σημαντική απώλεια στα πρώτα χρόνια της ζωής, ενώ ο Winnicott (1984/1956) τοποθετεί χρονικά αυτή τη στέρηση στο τέλος περίπου της βρεφικής ηλικίας και στην αρχή της νηπιακής ζωής (μεταξύ δηλαδή του πρώτου και του δεύτερου χρόνου της ζωής).

9. Ένα παράδειγμα εξοικείωσης με το φόβο και το θάνατο από την πρόσφατη ιστορία της χώρας μας και πριν την «κυριαρχία» των σύγχρονων μέσων, παρουσιάζεται στο εξαιρετικό αυτοβιογραφικό διήγημα του Βασίλη Λιόγκαρη (1996), όπου ο συγγραφέας αφηγείται πως στη διάρκεια της κατοχής, αυτός και οι φίλοι του έπαιζαν μπάλα μ' ένα ακρωτηριασμένο χέρι και κρυφτό πίσω από πτώματα ανθρώπων που υπέκυψαν από την πείνα.

10. Πάλι με την έννοια που αποδίδει ο McLuhan στο «cold», σύμφωνα με την οποία το ψυχρό υποδηλώνει το συγκροτημένο και το ψύχραιμο (cool) ό,τι ευνοεί τη συντονισμένη λειτουργία πολλών αισθήσεων.

11. Η διακεκριμένη ψυχολόγος Penelope Leach (1997) με το βιβλίο της *Your Baby and Child*, γεφυρώνει με τρόπο εξαιρετικό το χάσμα με-

ταξύ θεωρίας και πράξης, ειδικών και γονιών, ενηλίκων και παιδιών. Παρ' ότι το βιβλίο αυτό χρησιμοποιείται ως διδακτικό εγχειρίδιο σε πανεπιστημιακά τμήματα αγγλόφωνων χωρών, είναι τόσο ευανάγνωστο όσο να μπορεί να χρησιμοποιηθεί από γονείς μη-ειδικούς. Αποτελεί την εφαρμογή στην πράξη της σύγχρονης εξελικτικής, οικογενειακής και εκπαιδευτικής ψυχολογίας.

12. Τελευταία γίνεται πολύς λόγος για εκπαίδευση στη χρήση των ΜΜΕ, στην Ελλάδα και διεθνώς [το επιστημονικό περιοδικό *Journal of Communication* αφιερώνει ολόκληρο το τελευταίο τεύχος του σε αυτό το θέμα (1998, σελ. 48¹), θεσμοθετημένη μάλιστα στο σχολείο, μεταξύ άλλων «εκπαιδεύσεων» όπως η αγωγή του καταναλωτή, η αγωγή υγείας, η κυκλοφοριακή αγωγή, η σεξουαλική αγωγή, η περιβαλλοντική αγωγή. Οι απαιτήσεις αυτές αντανακλούν ακόμη καλύτερα τη γενική σύγχυση σχετικά με το ποιός έχει ποιές ευθύνες για ποιά πράγματα, μέσα στην οποία όλα τα δεινά αποδίδονται στα μέσα και όλες οι «διορθωτικές παρεμβάσεις» απαιτούνται από το σχολείο, σαν να μη λειτουργούν άλλοι κοινωνικοί θεσμοί που να προκαλούν ή να μπορούν να αποτρέψουν τα σημαντικά κοινωνικά προβλήματα.

13. Αναφορές στο έργο του Selye γίνονται συνεχώς σε πολλά σημεία του κειμένου του McLuhan, και όσον αφορά τις ομοιοστατικές λειτουργίες των οργανισμών και σε σχέση με τα στάδια του άγχους και την αντίδραση σε αυτό. Ολόκληρη η θέση περί ακρωτηριασμού ή νέκρωσης του ανθρώπινου μέσου που αντικαθίσταται από το αντίστοιχο τεχνητό για να διατηρηθεί η ισορροπία του συστήματος, φαίνεται να είναι εμπνευσμένη από το έργο του Selye.

14. Από την εισαγωγή στη Β' έκδοση, σελ. Xi.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ε., «Βία στην Οικογένεια», στο: Σ. Τσίτουρα (επιμ.), *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Έκδοση Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας και Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα, 1990.
- Aiello R. and Sloboda J.A. (eds.), *Musical Perceptions*, Oxford University Press, Corby, 1994.
- Alexander A., «The Effect of Media on Family Interaction», in: D. Zillman, J. Bryant, A. Huston (eds.), *Media Children and the Family: Social Scientific, Psychodynamic and Clinical Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publ. Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Αναστασία - Βλάχου Π., *Η Επίδραση της Τηλεόρασης στην Ψυχική*

- και *Σωματική Υγεία του Παιδιού*, Συνέδριο «Παιδί και ΜΜΕ», Οργανωτές: ΕΚΠΟΙΖΩ και Δήμος Αθηναίων, 31/10-1/11, 1997.
- Ashbac C., «Media Influences and Personality Development: The Inner Image and the Outer World», in: D. Zillman, J. Bryant, A. Huston (eds.), *Media Children and the Family: Social Scientific, Psychodynamic and Clinical Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publ. Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Bassedas M., Benloch M., Sellares R., Davou B., Makris R., Beller K., Merckens H., Sylva K., Moss P., Mantovani S., Zaninelli F., *Work and Family Life in Five Cities: Family Structure, Working Time, Childrens Development and School Adjustment: A Study of the Consequences of New Modes of Family Life on Children in Five Main European Cities*, European Commission, Directorate-General V, 1996.
- Bettelheim B., *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*, Penguin books, London, 1975.
- Bettelheim B. and Zelan K., *On Learning to Read*, Penguin Books, London, 1981.
- Berger C., «Finding a Cure for Communication», *Journal of Communication*, 47(1), 1997, σελ. 109-115.
- Bowlby J., *Attachment and Loss: Volume 2: Separation, Anxiety and Anger*, Pelican Books, London, 1985 (πρώτη έκδοση το 1973).
- Brown J.A., «Media Literacy Perspectives», *Journal of Communication*, 48(1), 1998, σελ. 44-57.
- Bruce V., «Reality and Imagination», in: V. Bruce (ed.), *Unsolved Mysteries of the Mind: Tutorial Essays in Cognition*, Erlbaum (UK), Taylor and Francis, London, 1996.
- Cantor J., «Confronting Childrens Fright Responses to Mass Media», in: D. Zillman, J. Bryant, A. Huston (eds.), *Media Children and the Family: Social Scientific, Psychodynamic and Clinical Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publ. Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Cantor J. and Reilly S., «Adolescents Fright Reactions to Television and Films», *Journal of Communication*, 32, 1982, σελ. 87-99.
- Christakis N., «Zapping: Un Nouvel Espace-Temps Televisuel?», *International Review of Sociology*, 1, 1994, σελ. 165-172.
- Davou B., «School Failure and Antisocial Behaviour: On Interpreting the Common Message of Openly Unrelated Actions», in: B. Davou and F. Xenakis (eds.), *Feeling, Communicating and*

- Thinking: Readings on the Emotional and Communicational Aspects of Learning*, Papazissis Publishers, Athens, 1998.
- Deliege I. and Sloboda J. (eds.), *Musical Beginnings: Origins and Development of Musical Competence*, Oxford University Press, Corby, 1996.
- Δραγώνα Θ., «Αλλαγές στην Οικογενειακή Ζωή: Λήξη των Παλαιών Συμβολαίων και Διαπραγμάτευση Καινούριων», στο: Δ. Κονδύλη (επιμ.), *Παιδική Προστασία: Τάσεις και Προοπτικές*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Eron L. and Heusmann L., *Television and the Aggressive Child: A Cross National Comparison*, Lawrence Erlbaum Assoc., Hillsdale, New Jersey, 1984.
- Fishbein H., «Socialization and Television, in O. Boyd-Barrett and P. Braham, *Media, Knowledge and Power*, Open University Press, London, 1987.
- Freu A., *The Ego and the Mechanisms of Defence*, Hogarth Press and The Institute of Psycho-analysis, London, 1986/1937.
- Funk J. and Buchman D., «Playing Violent Video and Computer Games and Adolescent Self Concept», *Journal of Communication*, 46(2), 1996, σελ. 19-32.
- Griffiths M., «Are Computer Games Bad for Children», *The Psychologist*, 9, 1993, σελ. 401-407.
- Griffiths M., «Video Games and Aggression», *The Psychologist*, 9, 1997, σελ. 397-401.
- Heat B.S., «What No Bedtime Story Means: Narrative Skills at Home and School», in: B. Mayor and A.K. Pugh (eds.), *Language Communication and Education*, Croom Helm Ltd., Kent, 1987.
- Hargreaves D.J. and North, A.C. (eds.), *The Social Psychology of Music*, Oxford University Press, Corby, 1997.
- Hornsby B., *Overcoming Dyslexia*, Martin Dunitz, London, 1984.
- Huston A.C., Zillman D., Bryant J., «Media Influence, Public Policy, and the Family» in D. Zillman, J. Bryant, A. Huston (eds.), *Media Children and the Family: Social Scientific, Psychodynamic and Clinical Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publ. Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Iwaniec D., *The Emotionally Abused and Neglected Child: Identification, Assessment and Intervention*, John Wiley and Sons, Chichester, 1995.
- Kraut R., Patterson M., Lundmark V., Kiesler s., Mukopdhyay and Scherlis W., «Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-

- Being?», *American Psychologist*, 9, 1998 σελ. 1017-1031.
- Κογκίδου Δ., *Μονογονεϊκές Οικογένειες: Πραγματικότητα, Προοπτικές, Κοινωνική Πολιτική*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1995.
- Λιόγκαρης Β., *Συνοικισμός Χαροκόπου*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1996.
- Leach P., *Your Baby and Child*, 3rd edition, Penguin, London, 1997.
- Lind J. and Neuman S., *Η Μουσική στην Αρχή της Ζωής*, εκδ. Ρεϋμόνδος, Αθήνα, 1987.
- MacBeth T.M. «Introduction», T. MacBeth (ed.), *Tuning in to Young Viewers: Social Science Perspectives on Television*, London, Sage, 1996.
- McLuhan M. «Understanding Media: The Extensions of Man, Signet Books», *The New American Library, Inc.*, New York, 1964.
- Μουσούρου Λ., «Αστεακή Οικογένεια και Κοινωνικός Εκσυγχρονισμός», στο: Σ. Τσίτουρα (επιμ.) *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Έκδοση Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας και Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα, 1990.
- Μουσούρου Λ., «Αλλαγές στην Οικογενειακή Ζωή - Επιπτώσεις στη Φροντίδα και Προστασία του Παιδιού», στο: Δ. Κονδύλη (επιμ.), *Παιδική Προστασία: Τάσεις και Προοπτικές*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Μπασαντής Δ., *Βιβλίο και Επικοινωνία*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1993.
- Murray B., «Rise in School Internet Use Spurs Creativity Problems», *The APA Monitor*, December 1996, σελ. 45.
- Naidoo, S. *Specific Dyslexia*, Pitman Publishing, London, 1972.
- Newson E., «Video Violence and the Protection of Children», *The Psychologist*, 7(6), 1994, σελ. 272-274.
- Ostwald P., Morrison E., «Music in the Organization of Childhood Experience», in: D. Morrison (ed.), *Organizing Early Experience: Imagination and Cognition in Childhood*, Baywood Publ. Co., Amityville, New York, 1988.
- Παπαθανασόπουλος Σ., *Η Δύναμη της Τηλεόρασης: Η Λογική του Μέσου και η Αγορά*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 1997.
- Parks M. and Floyd K., «Making Friends in Cyberspace», *Journal of Communication*, 46(1), 1996, σελ. 80-97.
- Παπαδιώτη Αθανασίου Β., «Η Επίδραση της Τηλεοπτικής βίας στην Επιθετικότητα των Παιδιών», *Νέο Ψυχολογικό Σχήμα*, 10, 1991, σελ. 41-44.

- Πάτσια Φ., «Οι Αντιλήψεις των Γονιών για τις Επιδράσεις της Τηλεόρασης στην Κοινωνικο-Συναισθηματική Ανάπτυξη και Συμπεριφορά των Παιδιών», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Τμήμα ΕΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιούλιος 1998.
- Perse E.M., «Implications of Cognitive and Affective Involvement for Channel Changing», *Journal of Communication*, 48, 1998, σελ. 49-68.
- Πόρποδας Κ., *Δυσλεξία: Η Ειδική Διαταραχή στη Μάθηση του Γραπτού Λόγου*, εκδ. Μορφωτική, Αθήνα, 1981.
- Seligman M.E.P., *Helplessness*, W.H. Freeman, London, 1975.
- Seligman M.E.P., Maier S.F. and Solomon R.L., «Unpredictable and Uncontrollable Aversive Events», in: F.R. Brush (ed.), *Aversive Conditioning and Learning*, Academic Press, New York, 1971.
- Selye H., *The Stress of Life*, McGraw-Hill, New York, 1956.
- Σεραφετινίδου Μ., «ΜΜΕ και Οικογένεια», στο: Σ. Τσίτουρα (επιμ.), *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Ελληνική Εταιρία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας και Ελληνική Εταιρία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα, 1990.
- Singer J. and Singer D.G., «A Cognitive-Affective Theory of the Development of Imagination: Family Mediation and Television Influences», in: D. Morrison (ed.), *Organizing Early Experience: Imagination and Cognition in Childhood*, Baywood Publ. Co., Amityville, New York, 1988.
- Τσαρδάκης Δ., *Εξορκίζοντας τα ΜΜΕ*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1998.
- Valkenburg P. Vooijs M.W., Van Der Voort T.H.A. and Wiegman O., «The Influence of Television on Childrens Fantasy Styles: A Secondary Analysis», *Imagination Cognition and Personality*, 12(1), 1992, σελ. 55-68.
- Van Evra J., *Television and Child Development*, Lawrence-Erlbaum Assoc., Hillsdale, New Jersey, 1990.
- Weimann G., «Zapping in the Holy Land: Coping with Multi-Channel TV in Israel», *Journal of Communication*, 45(1), 1995, σελ. 96-102.
- Winnicott D. *Το Παιδί, το Παιχνίδι και η Πραγματικότητα*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 1980/1953.
- Winnicott D., «The Antisocial Tendency», in: C. Winnicott R., Shepherd M. Davis (eds.), *Deprivation and Delinquency*, Tavistock Publications, 1984, London, σελ. 120-131.